

*Itt minden jószándék meglékelt gálya
és minden vihar fölbérelhető.*

IV.

*Szökik a nap, az ég kékjét lelopta
s vállán cipeli (itt minden: harács!)
Utána nézel. Görnyedt alakodra
fekete, mély redőket fest a rács.*

A Z É P I T É S Z E T I T É R

Irta: BLEYER GYÖRGY

Mi a tér? Ez a kérdés az emberi kultúra folyamán évezredek óta foglalkoztatja a gondolkodókat s ez a kérdés egyszersmind a kiinduló pontja minden építészeti és városépítői szemlélődésnek, miután az építés tulajdonképpeni feladata épület- és térteremtés.

A bölcselők mindig idejük és társadalmi felfogásuk szerint adták meg a tér definícióját. Az ember spekulatív képessége a legváltozatosabb válaszokat adta erre a kérdésre Hesiodostól és Herakleitosztól kezdve Kanton keresztül addig a felfogásig, amely szerint a tér tulajdonképpen csak az idő függvénye, a világtörténet két koordináta-tengelyének egyike, sőt hogy a két fogalom, az idő és a tér azonosak.

A tér szó legáltalánosabb jelentése: tágasság, ür. Így használják minden germán nyelvben. A gót nyelvben a *rum* jelentése: hely, tér; az óészaki nyelven az elhatárolás képzete: *rum*, szabad térség; az ófelnémet nyelven *rumjan* térteremtést, a vadon lakhatóvá tételét jelenti.

A bölcselők felismeréseinek lekicsinylése nélkül a városépítőnek és az építésznek a nyelvhez kell csatlakoznia, mely a nemzedékek hosszú sorának legmélyebb érzéseit és érzelmeit fejezi ki. Hisz' az építész számára a tér fogalma nem elvont és emberidegen; az építész térképzete nem spekulatív és felfoghatatlan. A bölcelet a teret határtalan, megfoghatatlan valamiként definiálja, a nép viszont megfogható valóságnak, realitásnak érzi. A terek, amiket az ember a természettől a legkülönbözőbb formákban megteremtve kap és csodál, szintén lejáráható felületek és a terek, amiket az építész a rajztáblán konstruál, hogy azokat az emberek körül megvalósítsa — s épp erről van szó — nem elvontságok, hanem olyasmik, amiket az ember közvetlenül érezhet és kitapint-hat.

A tér az ember számára a világegyetem elhatárolása, a megmérhetetlen egy részének megragadása, a végtelen átváltoztatása végesbe, az emberfeletti átvitele emberibe, a leléphető mérték átvitele oda, ahol az elhatárolás jeleiként a fényévek érvényesek. Ez a mérték maga az ember, maga az ember létének ténye a végtelenségben.

Az ember egyedül, gyengén és ügyetlenül áll valamely pontján a földgolyónak. Előtte a megmérhetetlen messzeség, mögötte az ismeretlen leselkedik, előtte a kíváncsiság, háta mögött a félelem. Az ember kell, hogy megváltsa magát a végtelenségben való elveszéstől. Az em-

bernek szüksége megvetnie a lábát, szüksége a térteremtés, szükséglete a „rumjan“, irtania kell, termővé kell tennie a földet, le kell telepednie, nehogy elmerüljön.

A tér első eleme, amit az ember teremt: a fatörzs, aminek támaszkodók, a sziklafal, a bokor, amely hátvédül szolgál neki. A fatörzs vagy a sziklafal a hátában leselkedő ellenséggel és a gyöttrő félelemmel szemben, a falomb a feje fölött az eső ellen, az egymásra halmozott kövek a csipőszél ellen, fonott sövényfal a napsugarak ellen, gödör a földben, barlang a hegyben, a lehetőség a valahova való elbujásra, a szél és a nap, a hideg és a meleg, az eső és hó elől, az ellenség és az állat, a bizonytalan, a meglepetésszerűen bekövetkező ellen: ez a tér. Ezek a térrélevés végső okai, a térkeletkezés magyarázata. A tér-keletkezés okai: a szorongás, a félelem, a védekezés, a menekvés, az emberi gyöngeség. És minél gyöngébb az ember, annál inkább érzi a maga elszigetelése szükségességét, annál inkább elzárkózik a külvilágtól s fordítva, ha önbízalma erősödik, úgy merev elszigetelődését lépésről-lépésre feladja.

A gyöngeség és a félelem tereli össze az embereket, a gyöngeség és a félelem menekíti az embert és az állatot is hordába, családba, törzsbe, államba. Az egyeseknek ez a tömegbe való menekülése, az egyének e kollektivitásba való tömörülése tér teremtő ok, mert a csoport fokozza és sokszorozza az egyes térteremtő erejét, sőt a társas csoport a benne latensen meglevő térteremtő erő következtében önönmagát védő tér-képződménynek érzi. Ez a térkeletkezés társadalmi mozzanata.

A tér tehát a kis világ, a megfogható világ az ember körül, amit mi teremtünk, amiben élünk, szeretünk, dolgozunk és meghalunk. A tér a kitapintatható, a hozzánk tartozó, az, amit a természettől, a végtelenségtől megszereztünk, kikényszerítettünk. A tér a megbuvás, a nyugalom, a mélység, az elmélyülés, de a tér az önösszeszedés, az erőfelhalmozás és erőfeszítés is új emberi testi és szellemi teljesítményekre.

A tér az ember testéért és lelkéért, a létért folyó harc építésbeli eszköze. A tér azonban ennek a harcnak művészileg fokozott, konstruktív kifejezése is. Sőt a tér, ez a kíváncsiság, ez a konkavítás a nőies védekezés, a passzivitás szimbóluma, mint ahogy az épület, a tér ellenképe, a tér kelyhe, a konvexitás, a felágaskodás, a férfias támadás, az aktivitás szimbóluma. Az ember esetében a viszony fordított, mert aktivitást érez a térrel és passzivitást az épülettel szemben, s ez logikus is.

Igy próbálja az ember a világegyetem ismeretlene ellen folytatott harcában létrejött rejtekhelyét, a teret, ezt a passzivitást aktivitásba, cselekedetbe átváltani, a teret az emberfelettibe, a felfoghatatlanba, a végtelenbe, a fenségesbe fokozni. Ez az építőművészet születésének pillanata, mert épp ez az építés feladata: az ember, aki a földgolyón már szilárdan megvetette lábát, véges, konstruktív-művészi eszközeivel a végtelen, az Istenhez hasonlatos, a mű megteremtését kíséri meg. Attól a pillanattól kezdve, amikor az ember a lábaira áll és kezei megragadják az első szerszámokat, megszületik benne a végtelen eszméjének leküzdése — a tér-eszme. Megszületik benne az az akarat, hogy az ő emberi kéz által teremtett terét azokhoz a terekhez, amelyek az égbolt kék kupolája alatt terülnek, hasonlóan, a világegyetemhez méltóan alakítsa ki.

A középkori ember, a skolasztikus misztika sodrában, kollektivitáshoz szokott lény szellemi kötöttségében az embert nem tudta téri körülhatárolás nélkül elképzelni. A középkori emberben fokozott vágyódás élt a tér után oly nagy mértékben, hogy szobrait, az emberi élet e jelképeit, amiket a templomok homlokzatán vagy egyenesen magában a templom hajójában állított fel *aedaculummal*, házacskával vette körül,

vagy pedig a takaró tér jelenlétét a kép felett egy tetőcskével jelezte. Ez volt szokás úgy a romantikában, mint a gótikában: az ember véde-
ten kellett, hogy álljon házikójában, tetőcskéje alatt. Ebben az időben
a térségen szabadon álló szobor szinte ismeretlen s még az északnémet
városok polgári szabadságát hirdelő, koloszális méretű Roland-szobrokat
is védő tetőcskével látták el a tér szimbolumául. Csak a renaissance
meri a szobrokat burkaiktól újra megszabadítani, ugyanúgy, ahogy a
személyiség felszabadítását is csak a renaissance merte. A védelmet ke-
reső tér-átavizmusok viszont tovább élnek a szobrok és képek részére
szolgáló falvájatokban, (pl. a japán Tokumaro). Sőt: ezek a tér-átaviz-
musok a modern életben is megmaradtak a baldachinok, páholyok, er-
nyők, stb. formájában a végtelenségtől való irtózás reminiscenciáiként.

Az embernek szüksége van maga körül a térre; igen nagyfontossá-
gú ez a médium s csak ebben érzi jól magát, amit maga körül fejleszt:
s ez a tératmoszféra. A tératmoszféra az ember körül adott, az ember
sugározza ki. A tératmoszféra érezhető, ember beburkoló, éterikus lé-
nyegiség, ami fokozódik, erősödik, fejlődik, nagyobbodik, ha előhívója,
az ember tömegében sokszorozódik, vagyis ha a tératmoszféra több sze-
mélyt egyesít. Erezzük két ökölvívó tératmoszféráját, a beszélgető, sétá-
ló barátok, a kandalló előtt ülő család, egy ünnepi lakoma, egy vásár,
a pusztában imádkozó mohamedán, egy választógyűlés, egy templomi
bucsu, menetelő katonai oszlopok, szabadban heverésző vikend-társaság,
egy sportünnep, egy lakodalom, egy felravatalozott halott tératmoszfé-
ráját. A tératmoszféra adottságát érezzük az érzés tudatossága nélkül,
anélkül, hogy érzésünket meghatározhatnók. A tératmoszféra az embe-
reket övező lelki fal.

Az elszigetelődés vágya a térszükségletek keletkezésében nyilvánul, ami
ket az ember tudatosan vagy öntudatlanul mindegyre érez, ha el akar
vonulni, ha el akar rejtőzni. A térszükséglet kielégítése nemcsak a tér-
mészettel, hanem az embertársakkal szemben is minden ember elementá-
ris követelménye. A térszükséglet az emberi művelődés fejlődésében igen
magas fokon differenciálódott s kielégítése a legváltozatosabb térkép-
ződményeket hozta létre. A tératmoszféra térszükségletté konkretizáló-
dott. Művészi koncepciója a tér-eszme, vagyis az a gondolat, amely sze-
rint a térnek mutatkoznia kell s hogy a tér milyen anyagból és hogyan
jőjön létre. A tér-eszme, az építés szellemi-konstruktív alapja; a tér-
eszme az építész, a térteremtő lelki hajtóereje.

A benső kapcsolat a téralakító világnézete és a tér-eszme között,
ami benne keletkezik s aminek megvalósítására tör, világos. A társadal-
mi mozzanatok a tér-eszme kikristályosodásában elsőrangú szerepet ját-
szanak, sőt a tér-eszme keletkezését elsősorban társadalmi követelések
határozzák meg. Az építés társadalmi folyamat, amely minden szakaszá-
ban a társadalommal oly szorosan egybekötött, hogy senkinek sem lehet
a társadalom hatása alól kivonnia magát s a társadalom anyagi és szel-
lemi-lelki tényezőitől megszabadulni. A tér-eszme nem valamely, ember-
társai tömegétől elszabadult lényben létrejött szférikus képződmény, ha-
nem magában az emberi kollektivitás tagjaként szereplő emberben kelet-
kezik. A téralakító, az építész viszonya a társadalomhoz lehet pozitív
vagy negatív, elfogadó, vagy tagadó, de minden esetben viszony, még
ha ellenzéki is.

Miután az emberiség mindig megkísérelte és a jövőben is megkísérli
a cselekedet előtt vagy véghezvitele után cselekvése elvi magyarázatát
adni és következetes álláspontot elfoglalni, úgy ez az álláspont minden
művészi alkotásban is érvényesül. A tér-eszme társadalmi összefüggésé-

ben tér-elvvé fejlődik, amely mindig összhangban áll az idő szociális elvével s változásainak közvetlenül alárendelt. Ebből következik, hogy minden egyes társadalomnak, minden egyes világnézetnek meg van a maga tér-elve. Ezek szerint a tér-elv a társadalmian kihangsúlyozott téreszme, a téreszme viszont a kollektív térelv individuális változata. A tér-eszme valami egyszeri, a tér-elv pedig állandó. A térelv az alkotmány, a tér-eszme a törvény. A tér-elv következménye a tér-rendszer.

Csak harmonikus társadalom tér-elvei harmonikusak. Csak harmonikus társadalom beállítódása egyértelmű a térrel és az épülettel szemben. Csak egészséges, előretörő közösségek építőérzűlete egészséges. Ha azonban a társadalmi egyensúly megbillen, ha a termelés és fogyasztás, a munka és a hatalom viszonyában zavar keletkezik, úgy a társadalom a művészettel szembeni tiszta állásfoglalását is elveszti s ha a társadalmi szerkezet tagolásában eltolódások történnek, úgy a társadalom tér-érzése is kárt szenved, elveszti tisztaságát és tér-elvei egyértelműségét. Ekkor keletkeznek a torz tér-szervezetek, ekkor keletkezik az anarchia a tér-alakításban.

A társadalmi térszükségletek követelése az építész a hanyatló társadalom tér-elveinek az új társadalom tér-eszméivel való kicserélésére, vagy az azokkal való összhangra hozásra kényszerítik, minek következtében ismét új tér-elvek keletkeznek. (Tézis: gótikus, nyúlt-tér; antitézis: renaissance, központosított tér; szintézis: barokk templomtér.)

A téralakítás az ember térszükségletének kielégítése az anyag, vagyis az építőanyag segítségével a vezető tér-eszme konstruktív módjának értelmében. A térkeletkezés folyamata világos: a tér-ok és az ember egyidejű tératmoszférájából vezet a térszükségleten s ennek kielégítésén keresztül a téralakításhoz. Építész, építőművész akkor keletkezik, ha a tér-eszme formális-művészi kivitelezésre kerül, aminek eredménye a tér-forma.

Miután a tér-eszme keletkezésekor úgy funkcionális-rationális, mint ideális szempontok is irányadók, amikor „ideális szempontok“ alatt a társadalom szellemi befolyását értjük, ezért megállapíthatjuk, vajjon ezek a funkcionális követelmények mellett a téreszme egészébe beilleszkednek-e vagy pedig a funkcionális-rationális követelmények hátrányára szolgálnak, amik közé mi az esztétikai kielégítés funkcióját is beszámítjuk. Ennek következtében különbséget teszünk funkcionális és idealisztikus tér-elvek között ugyanúgy, mint funkcionális és idealisztikus terek között, amikor is „idealisztikus“ alatt valamely politikai-társadalmi eszme értendő. Például: a reprezentáció a társadalom „ideális“, „politikus“ szempontja. Ha valamely lak-épületnél a lakás funkciót a reprezentáció előnyére elhanyagolják — amint ez a Palladio-villa esetében történt — úgy „idealisztikus“ térről, illetve tércsoportról van szó. A brünni Mies van der Rohe-féle *Tugendhat* ház a reprezentációt funkciónak tekinti, amit ki is elégít, viszont nem hanyagolja el a lakás-funkciót, ezért a Tugendhat-ház „funkcionális“ tércsoport.

A szellemi atmoszféra, amit az ember maga köré teremt, mint tér konkrétizálódik, konkrét terekké lesz s fordítva, a megépített, materializált „konkrét“ teret az emberi lélek szellemi, dematerializált, elvont térnek érzi. Az elvont tér így az emberi lélekbe vetített, az emberi lélek érzékeny lemeze által felfogott konkrét tér. Az embernek van tér-érzése, érzi a teret, amiben van, ami eléje kerül s három kiterjedésben hat rá. Az ember elvont tereket érző képessége a tér-érzés. A tér-érzés számos fizikai és lelki, tudatos és öntudatlan érzet-összetevő összegekből áll. Ezek az összetevők pozitív és negatív előjelűek. Ezekből az előjelektől

függ, hogy az ember valamely meghatározott térben jól vagy kényelmetlenül érzi magát, vagyis, hogy a pozitív vagy negatív összetevők vannak-e többségben. Valamely tér negatív érzése az emberben építészeti tériszonnnyá fajulhat.

A téralakítás a tér-anyag szervezésének eredménye, vagyis minden anyagi-konstruktív előfeltétel összege. Ha a téralakítás elemei, nevezetesen a tér-eszme és valamennyi anyagi-konstruktív előfeltétel összege között harmonikus egyensúly állapot keletkezik, vagyis a térteremtő építész képes a rendelkezésére álló eszközökkel a térszükséglet úgy anyagi, mint lelki elemeit kielégíteni, úgy fellép a művészi-esztétika tényező és a tér-érzés tér-élménnyé mélyül.

A tér a tér-eszme értelmében változatosan tagolt, vízszintes és merőleges síkokból és segédelemekből alakul, amelyek polaritásuk kölcsönhatásában, mint a dinamó mágnesi erő-mezőket létesítnek s egy, a tér-érzésben érzett erőt, a térfeszültséget, a tér-erőt sugározzák. A tér tehát térfeszültséggel töltött erőközpont. A tér-érzés keletkezését az ember tér-érzései reakciójaként kell tekintenünk, amit a tér-erő hatása idéz elő. A tér-erő csak annak az embernek a szubjektív reagálásában létezik, aki az őt befolyásoló, körülvevő, lenyűgöző és betöltő tér-feszültségek (tér-erők) sodrában áll. A tér-erő mérhetetlen, mert hiányzik hozzá az objektív mértékegység, mindazonáltal értéke a különböző tér-erőkhöz viszonyított különböző reakciókon megközelítően megállapítható. A tér-erő minden irányban sugárzik, hasonlóan a fény sugarhoz, az építész azonban kormányozhatja (mint a világító torony őr a fénycsóvát), koncentrálhatja, megszabhatja irányát. Vagyis: bizonyos pontokon, illetve a tér bizonyos részein a tér-erő erősebben érződik. Az építész az, aki a térforma megadásával a tér-erők keletkezését és módját meghatározza. Keletkezése szerint a térforma a térerők közvetlen oka. A különböző térformák különbözően ható térerőket idéznek föl.

Ha a térképződmény valamely központra való vonatkozásban épül föl, úgy központi-tér, ha viszont valamely tengelyre, illetve irányra vonatkozóan úgy nyult-, illetve hossz-tér keletkezik. A két tér-fajta különböző okokból áll elő, mert a különböző térszükségleteket különböző térfajták elégítik ki, mert a különböző tér-elvek, sőt világnézetek térbeli kifejezésüket részint a központi-, részint pedig a hossz-térben találják meg. Ugyanakkor azonban itt különbözőképp ható tér-erők is keletkeznek. Nevezetesen: a központi térben a centrális, a nyult-térben a axiális, illetve a nyult-tér-erő, amelyeknek hatása az emberre teljesen különböző s teljesen ellentétes tér-érzést hív elő. A centrális tér-erő megnyugtatóan hat s a megmaradás, a megállapodás, a nyugalom érzését idézi föl, míg az axiális tér-erő a magávalragadás, a haladás, a mozgás érzését. Az első erősíti az emberben az individualist, az én tudatát, az utóbbi az embertársak oszlopába való besorakozás szükségletét, az én gyengítését okozza. Ebben az értelemben tesszünk különbséget sztatikus és dinamikus terek között. Ez az ellentét fejeződik ki a térség és az ucca, a szoba és a folyosó szembeállításában. A centrális tér-erő az emberben a vonzódás vagy taszítódás érzését idézheti fel. Vannak centrális terek, amelyek középpontjához vonzódunk, az ember a maga énjét a térbeli történések középpontjába akarja állítani, mikor is az emberre egy centripetális tér-erő hat, vagy pedig az ember eltaszítódik a központtól s az én a központtól távoltartó, lenyűgöző erő sodrában áll, ezesetben a centrifugális tér-erő hat rá. Ezért beszélhetünk centrifugális és centripetális terekről.

Az alap a tér horizontális vetülete. Az alap a térformának, a merőlegesen ható síkoknak és segédelemeiknek a síkba történő kényszerítése,

az alap a háromkiterjedésű tér kétdimenziós síkba való áthangolása. Ezért az alap a tér-eszme megtakarékosabb megragadása a művészi és technikai alakító-folyamat céljaira. Az alap a kiindulása minden építészeti és városépítési tervezésnek, elhanyagolása a tér elhanyagolását jelenti, mert az alap a technikai köznyelvben az építés lényege.

A tér vizsgálata fontos s ezért először meg kellett ennek a vizsgálatnak a módszerét teremteni. Ez történt azokban a pillanatokban, mikor megállapítottuk az építészeti tér lényegét, a tér-okot, a tér-atmoszférát, a tér-eszmét, a tér-elvet, a tér-anyagot, a tér-formát, tér-rendszert, a téralakulás folyamatát s amikor a tér-érzés és a tér-élmény keletkezését meghatároztuk. Fontos volt még a konkrét és absztrakt tér közötti különbség megállapítása, a tér-szimbólumok és tér-atavizmusok vizsgálata és az utalás arra, hogy mi a képzőművészeti tériszony. Végül a térfezsültségek, a tér-erők létezése és befolyása a tér-érzésre tette vizsgáldásunk tárgyát.

Viszont nem elég a tér önmagában való vizsgálata, mert csak ritkán fordul elő egyedül, rendszeresen csoportosul s a legváltozatosabb összefüggésekben alakul. Az önálló tér az egyes tér, a téralakulat, amelynél csupán egyetlen tér nyer tulnyomóan alakítást. Az egyes terek összefoglalása révén keletkeznek a tér-organizmusok (pl. lakás, város), amelyek vagy tér-halmazokból, tudniillik lazán egybefogott, funkcionálisan összetartozó, organikusban azonban meg nem ragadott tér-alakulatokból állanak (pl. a szétszórtan épült falu vagy a XIX. századbeli város), vagy pedig organizált terek sorozata, amiket szigorubb vagy lazább organikus törvény térorganizmusba foglal össze. A térorganizmusok elemei a térelosztás és a térosszekötés, olyan megszámlálhatatlan változatlehetőség ez, amelyben minden egyes tér-elem a tér-egész funkciója. Az összefoglalás az egyes tér-részek merőleges és vízszintes koordinálása értelmében történik.

A térorganizmusok két fajtáját ismerjük. Az egyik: a hierarchikusban tagolt terek addicionális és folyamatos összefoglalása, amely valamely főtengelyen s erre merőleges melléktengelyeken rendeződik. Főtulajdonsága az addicionalitás, vagyis olyan tér-részek felépülése, amelyek saját fontosságukat a térorganizmus rendszerében maguk emelik ki s azt a csatlakozó terek összefűzésével még fokozzák. Csatlakozó terek alatt olyan tereket értünk, amelyeknek tér-értéke, vagyis a tér-rendszerben való rangja, valamely melléktengelyre vonatkozó alárendelt szerepe miatt elvész. A térorganizmusnak ezt fajtáját nevezzük a tértől való menekülés addicionális-hierarchikus formájának. — A másik: Ha viszont a térorganizmus egyes tér-részeinek tér-értéke az uralkodó tér fontossága következtében olyannyira eltölpül, hogy a saját maga élete, tulajdon lényegisége, vagyis világos geometriai formája és elhatárolódása megszűnik és csatlakozó tereibe és más tér-részekbe olvad, úgy az addicionális-hierarchikus forma továbbfejlődése jön létre, nevezetesen a centrális-abszolutisztikus tér-áthatás. A tér-eszme, a tértől való menekülés, a téráthatás, a tér-atmoszfára materializálódása egymást követő folyamatok. A térorganizmusok mindkét fajtája úgy nyult-, mint centrális-térorganizmusokká képezhető. A tértől való menekülésre példa a karnaki templomépületek, a tér áthatásra pedig Balthazar Neumann templomépítményei.

Az épület és ezek halmazása, a város, a dinamikus és sztatikus tér-menekülés és téráthatás rendszere. Harmonikusan akkor alakított a város, ha benne a sztatikus és dinamikus rész-terek egyensulya állapítható meg, vagyis ha a város urbanisztikus térszükséglete s városképző funk-

ciói térbeli kielégítést nyernek.

Térről való elmélkedésünk kiinduló pontja az ember, az egyén volt. Az ember viszont sohasem él és dolgozik a külvilágtól, embertársaitól, a társadalomtól elválasztva, hanem mindig a termelő közösség tagja, mindig társas lény. Mindig a társadalom, a kollektivitás az, ami az embernek lehetőséget nyújt, lehetőséget tartozik nyújtani a fejlődésre és termelő erői kibontására. S valóban: a kollektív erőfeszítés keretei között teremt, épül a társadalom szükségletei, társadalmi térszükséglete szerint. A társadalom megkísérli a tömeg tér-atmoszférájának materializálását s kifejezni törekszik a tömeg nagy térélményét.

A társadalom azonban továbbfejlődött, a munkát megvetették és rabszolgák és jobbágyok végezték. A társadalom bonyolultabb formákat öltött, amidőn a társadalom egysége megbomlott, rétegekre és kasztoakra s egymástól szigorúan elválasztott urra és szolgára. Létrejötték a rendek sajátos állással, kötelességekkel és előjogokkal, kialakult az állam, koronás fejével, papjaival, hivatalnokaival, katonáival és népével. Az élet- és lakás-formák differenciálódtak. Új egyéni és kollektív térszükségletek állottak elő, mivel új tér-okok merültek fel s ezek kielégítésére új tér-eszmék, új konstruktív-technikai tér-anyagok. Jelentkeztek a tércsoportok, térhalmazok, térorganizmusok. Ugyanugy, ahogyan a rohamosan fejlődő társadalom a primitív ős-közösségből a feudalizmuson és abszolútizmuson keresztül a kapitalizmusba torkolt s az elavult társadalmi formákat s a túlélt élet-teret szétrobbantotta, ugyanugy megsemmisítette az épített, a materializált teret is, hogy az új társadalomnak megfelelő új tereket létesítsen.

Miután a téralakulás összes elemei, elsősorban maga az ember a legkülönbözőbb művelődési, gazdasági és szellemi befolyásoknak van kitéve s ennek következtében mindig változik, ezért eredménye is, a tér, illetve a tér-csoport mindezeknek a befolyásoknak közvetlenül ki van szolgáltatva s ezért hatásuk is, a tér-ézés változó. Más szavakkal: minden társadalomnak, minden kornak és világnézetnek meg van a maga tér-elve, a maga tér-ézése, minek következtében valamely tér hatása a különböző kultúra emberére különböző.

A görög templomok, a gót csarnoktemplomok, Le Corbusier Népszövetségi-palota terve s a Gropius-féle charkovi totális színház egységes társadalmak kifejezői. Az ind, egyiptomi templomépületek, a románstíliú templom, a barokk város és kastély-épületek, a XIX. század középületei, Jofan szovjetpalotája, a Speer-féle Birodalmi Sportcsarnok kaszt-társadalmak szimbólumai.

Láttuk a tér alakulását, elemeit és fokozódását, s megmutattuk a társadalommal való szoros összefüggésüket, más dolgot feladata a tér fejlődésének és társadalmi kapcsolatának a vizsgálata.

„A jelenkor idegbeteg, szeszélyes hóherra emlékeztet. Áldozata előtt megfeni a guillotine kését, megcsillogtatja szeme előtt s beakasztja a keretbe. Az áldozat várja, mikor dobják testét előre s mikor zuhan nyakára a súlyos acél. De nem! A hóhér meggondolta magát. Odaint áldozatának, mintha ezt akarná mondani: „Ne izgulj ennyire! Még nem jött el az idő! Valami hiba van a szerkezet körül. Elszívhatsz egy-két cigarettát, ha jól megy akár hármat is...“ (Julius Románus elnöki beszédéből a prágai Pen-kongresszuson.)